

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа
психология“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд на тема:

*„Влияние на социалнопсихологическия тренинг върху
когнитивно-личностното развитие на българските ученици“*

за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“

Област на висше образование - Социални, стопански и правни науки

Професионално направление - 3.2. Психология (Възрастова и педагогическа
психология/ Педагогическа психология)

Докторант:
Людмила Цветкова

Научни ръководители:
проф. д. пс. н. Йоана Янкулова;
проф. Сандрин Маро

София, 2019 г.

Научно жури:

Вътрешни членове: доц. д-р Николай Димитров – Председател /рецензент/
проф. д. пс. н. Йоана Янкулова

Външни членове: доц. д-р Сиголен Кушо-Шиекс /рецензент/
проф. д-р Сандрин Маро
проф. д. п. н. Жанета Добрева

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 31.10.2019 г. от 12:00ч. в зала 63 на СУ „Свети Климент Охридски“ на открито заседание на избраното научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на специалност „Психология“, кабинет № 60, ет. 3, Южно крило, Ректорат на СУ „Св. Климент Охридски“, както и на сайта на университета – www.uni-sofia.bg.

Дисертацията съдържа:

Обем: 223 страници (167 страници основен текст)

Литература:

69 заглавия на български език;
6 заглавия на руски език;
71 заглавия на английски език;
55 заглавия на френски език;
4 интернет-линк към веб-сайтове.

Таблицы: 20

Фигури: 8

Снимки: 4

Приложения: 8

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	5
Глава 1. ОСОБЕНОСТИ В КОГНИТИВНО-ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ В УЧЕНИЧЕСКА	
ВЪЗРАСТ.....	9
1. Етапи в когнитивното развитие. Развитие на мисленето.....	9
1.1. Развитие на мисловните процеси в средното детство.....	10
1.2. Развитие на мисловните процеси в юношеството.....	15
2. Специфика на личностното развитие. Формиране на Аз-концепция и самооценка.....	20
2.1. Изграждане на Аз-концепция и самооценка през средното детство.....	23
2.2. Изграждане на Аз-концепция и самооценка през юношеството.....	29
3. Особенности на емоционалното и социалното развитие.....	33
3.1. Емоционално развитие в средното детство и юношеството.....	33
3.2. Социално развитие в средното детство и юношеството.....	44
Глава 2. СЪЩНОСТ НА МЕТОДИТЕ НА ПРЕПОДАВАНЕ И ПРИЛОЖЕНИЕТО ИМ В УЧИЛИЩНА СРЕДА.....	52
1. Организация на учебния процес в училище и използване на традиционни методи на обучение.....	52
1.1. Държавни образователни директиви и предизвикателства пред образователната система.....	52
1.2. Нови тенденции във функционирането на образователната система.....	58
2. Основни характеристики и методология на социалнопсихологическия тренинг.....	62
2.1. Произход.....	62
2.2. Методология и дизайн.....	65
2.3. Приложение на социалнопсихологическия тренинг в образователна среда.....	69
3. „Философия с деца“ – форма на социалнопсихологическо обучение в училище.....	70
3.1. Произход и методология.....	70
3.2. Разпространение на метода „Философия с деца“ в България и Франция.....	73
3.3. Ползи от прилагането на метода „Философия с деца“ в образователната практика.....	81
Глава 3. ДИЗАЙН И МЕТОДОЛОГИЯ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....	85
1. Теоретична постановка на изследването.....	85
2. Цели, задачи и хипотези.....	89
3. Процедура за провеждане на изследването.....	91
3.1. Демографски профил на изследваните лица.....	91
3.2. Научноизследователски инструментариум.....	98
3.2.1. Въпросник.....	98

3.2.2.	Социометрична анкета.....	102
3.2.3.	Анкета с отворени въпроси.....	102
3.3.	Етапи на проведеното изследване.....	103
3.4.	Приложение на метода „Философия с деца“ в клас.....	104
ГЛАВА 4. ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЛИЯНИЕТО НА МЕТОДА „ФИЛОСОФИЯ С ДЕЦА“ ВЪРХУ ОТДЕЛНИ КОМПОНЕНТИ ОТ КОГНИТИВНО-ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ.....		110
1.	Психометрични характеристики на въпросника, изследващ особеностите в когнитивно-личностното развитие.....	110
1.1.	Въпросник, приложен с ученици от 2-ри клас.....	110
1.2.	Въпросник, приложен с ученици от прогимназиален и гимназиален етап.....	111
2.	Сравнителен анализ на входящи и изходящи балове по скали, получени в началото и в края на учебната година.....	113
2.1.	Сравнителен анализ на стойностите, получени за ученици от 2-ри клас.....	114
2.2.	Сравнителен анализ на стойностите, получени за ученици в прогимназиален етап.....	117
2.3.	Сравнителен анализ на стойностите, получени в гимназиален етап.....	119
3.	Резултати от проверка на факторните структури, получени от скалите на въпросника, изследващ особеностите в когнитивно-личностното развитие.....	121
3.1.	Анализ на факторните структури, получени при ученици в прогимназиален етап.....	122
3.2.	Анализ на факторните структури, получени при ученици в гимназиален етап.....	125
4.	Анализ на резултатите от социометричното проучване.....	130
5.	Анализ на резултатите от анкетното проучване, съотнесено с темите обсъдени по време на проведените дискусии.....	133
5.1.	Анализ на анкетите, проведени с ученици от 2-ри клас.....	133
5.1.1.	Тематично разпределение при ученици от 2-ри клас.....	135
5.1.2.	Анализ на анкетите, проведени с учители.....	138
5.2.	Анализ на анкетите, проведени с ученици от прогимназиален и гимназиален етап.....	140
5.2.1.	Тематично разпределение при ученици от прогимназиален етап.....	148
5.2.2.	Анализ на анкетите, проведени с учители.....	151
5.2.3.	Тематично разпределение при ученици от гимназиален етап.....	152
6.	Анализ на отделни случаи.....	156
6.1.	Казус на ученик в начален етап.....	156
6.2.	Казус на ученичка в гимназиален етап.....	159

6.3. Допълнителен анализ на резултати, получени от експерименталната група в прогимназиален етап.....	161
ОБОБЩЕНИЯ И ИЗВОДИ.....	162
ЛИТЕРАТУРА.....	168
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	188
1. Приложение 1: Въпросник 2-ри клас.....	189
2. Приложение 2: Въпросник прогимназия и гимназия.....	194
3. Приложение 3: Социометрична анкета.....	197
4. Приложение 4: Анкета за ученици.....	198
5. Приложение 5: Анкета на учители.....	199
6. Приложение 6: Книга на клуба по философия в 5 тома – корица и съдържание.....	200
• Приложение 6-1: Том 1.....	200
• Приложение 6-2: Том 2.....	202
• Приложение 6-3: Том 3.....	204
• Приложение 6-4: Том 4.....	206
• Приложение 6-5: Том 5.....	208
7. Приложение 7: Факторен анализ.....	210
• Приложение 7-1: Факторна структура на скалите на въпросника за ученици в прогимназиален и гимназиален етап.....	210
• Приложение 7-1: Факторна структура на скалите на въпросника за ученици във 2-ри клас.....	213
8. Приложение 8: Тематично разпределение на провежданите дискусии по групи.....	216
• Приложение 8-1: Списък с темите, обсъдени с 2А клас.....	216
• Приложение 8-2: Списък с темите, обсъдени с 2Б клас.....	217
• Приложение 8-3: Списък с темите, обсъдени с 5А клас.....	218
• Приложение 8-4: Списък с темите, обсъдени с 5Б клас.....	219
• Приложение 8-5: Списък с темите, обсъдени с 6Б клас.....	220
• Приложение 8-6: Списък с темите, обсъдени с групата от 8-10 клас.....	221
• Приложение 8-7: Списък с темите, обсъдени с учениците от 9Г клас.....	222
• Приложение 8-8: Списък с темите, обсъдени с групата от 7-9 клас.....	223

УВОД

Този дисертационен труд изследва ефекта от приложението на социалнопсихологическия тренинг в училищна среда. Акцент в проведеното изследване е проследяване на влиянието на метода „Философия с деца“, който е форма на социалнопсихологически тренинг, върху формирането на социалните умения, емоционалната зрялост и критично мислене при ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап.

Постъпването в училище е важен етап в живота на детето, който обхваща основни моменти от развитието му - периода на средното детство и юношеството. Това е мястото, където то се обучава, черпи нови знания, придобива умения, изгражда своя приятелска среда и израства като личност. Ето защо, за да може детето да израсне като пълноценна личност, е необходимо да се създадат условия, в които то да бъде подкрепено личностно и интелектуално.

Ограмотяването е важна предпоставка за бъдещата реализация, но не единствената. Наред с академичните познания, детето има нужда да формира и развие допълнителни умения, свързани с личностното израстване и социализацията – изграждане на положителен Аз-образ и самооценка, придобиване на емоционална интелигентност и социални компетентности, както и критична преценка. Разбирането, което има днес за добър ученик, не бива да се ограничава само до академичните успехи. Необходимо е да се вземе предвид и способността му да се социализира и интегрира в класа, както и уменията за справяне в конфликтни ситуации, възникнали с връстниците. Стимулирането на обмена между децата и груповите дейности са също толкова важни, колкото и научаването да се чете и смята (Jendoubi, 2002).

Методът „Философия с деца“ е създаден от Матю Липман – американски педагог, логик и философ. Целта на неговата методика е да стимулира и развие критично и логическо мислене при учениците. Методът се разпространява успешно в Южна Америка, Канада, Западна Европа (Франция, Англия, Германия, Белгия). Франция е една от страните, където „Философия с деца“ активно се прилага и развива. Там са разработени различни методи за работа с децата, които се прилагат от средна група в детската градина до гимназиален етап в училище (Tozzi, 2012; Lévine, 2008; Brenifier, 2007).

С времето практиката показва, че ползите от приложението на тази методика не се свеждат само до развитие на рефлексивни компетенции, важни за ученето. Заедно с тях се обогатява езикът и се формират допълнителни умения, които стимулират

личностното развитие на подрастващите и тяхното успешно приобщаване в обществото. Те се научават да се изразяват, да се аргументират, да изслушват, да задават въпроси и да търсят отговори, да уважават и да бъдат уважавани – умения, подпомагащи и стимулиращи обучителния процес и едновременно с това успешното им реализиране като личности. Ето защо, опитът от прилагането на метода „Философия с деца“ показва, че той е подходящ както в работата на учителите и възпитателите, така и в работата на училищните психолози. Той е ценен с това, че в хода на груповите дискусии, учениците развиват емоционалната си интелигентност (развиват емпатия) и едновременно с това обогатяват социалните си умения (научават се да се изразяват и да общуват пълноценно с другите, научават се да бъдат асертивни). В тази връзка, „Философия с деца“ е подходяща за групово форма на работа с ученици, които имат затруднения с училищната адаптация, агресивното поведение, липсата на мотивация за учене и проблеми с поведението в клас.

Във Франция, Швейцария и Канада, „Философия с деца“ успешно се прилага като програма за превенция на насилието в предучилищна и училищна възраст (Audrain, Cinq-Mars et Sasseville, 2006; Daniel, M.-F. et Schleifer, M., 2008; Decompoix, 2011; Laurendeau, 2014), при работа с ученици застрашени от отпадане и ученици с девиантно поведение (Tozzi, 2012).

В България методът „Философия с деца“ е познат от 1991 г. Прилагана е методиката разработена от Матю Липман за ученици в 3-ти и 4-ти клас. През 1992 г. тази програма е одобрена като редовна свободноизбираема подготовка (СИП) в начален курс. Към момента „Философия с деца“ се практикува в няколко столични детски градини.

Актуалност на изследваната проблематика

Дълго време акцент в образователния процес беше усвояването на предметното знание. През последните години тази тенденция се променя. С процеса на интеграция на учениците със специфични образователни потребности (СОП) в масовите училища, работещите в образователната сфера (основно учители и директори) започват да проявяват по голяма чувствителност към индивидуалните потребности на децата, дори и към тези, които нямат обучителни затруднения. Необходимостта от присъствието на допълнителни педагогически специалисти, като училищни психолози, педагогически съветници, логопеди, ресурсни учители, става все по-осезаема.

В новия закон за образованието – Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 1.08.2016 г., за първи път има отделен раздел, свързан с личностното развитие на децата и учениците (Раздел II). Подкрепата на личностното развитие на учениците е свързана с осигуряването на подходяща физическа, психологическа и социална среда за развиване на способностите и уменията им и тя е възможна чрез допълнителни дейности, провеждани със съответните специалисти (психолози, логопеди, ресурсни учители и др.). Законът обръща внимание, както на индивидуалните образователни потребности, така и на потребностите от индивидуално-личностна подкрепа, свързана с преодоляването на проблемното поведение в училище.

За пръв път в този закон се говори за емоционалното и социално развитие на учениците. В Глава първа, Раздел 3 „Цели на училищното образование“, чл. 5, ал.1, т. 1 се казва: „Основни цели на училищното образование са интелектуално, емоционално, социално, духовно-нравствено и физическо развитие и подкрепа на всеки ученик в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му“. Пак там, в Глава 9, Раздел 186, ал. 1 се разглеждат видовете и съдържанието на дейностите по мотивация и преодоляване на проблемното поведение, сред които са посочени консултация с психолог или педагогически съветник (т. 3) и създаване на условия за включване на ученика в група за повишаване на социалните умения за общуване и решаване на конфликти (т. 4).

В тази връзка въвеждането на допълнителни извънкласни дейности под формата на социалнопсихологически тренинг, водени от подготвени за целта специалисти (учители, психолози) е добра алтернатива за групова работа с ученици по посока на преодоляване на агресивното и проблемно поведение.

Настоящото изследване има за цел да разшири опита от прилагането на метода „Философия с деца“ в училищна среда и да проследи ефекта от приложението му върху когнитивно-личностното развитие на учениците в български условия.

Основни цели на дисертацията

Основната цел на тази дисертация е да проследи влиянието на интерактивен метод за социалнопсихологическо обучение, какъвто е методът „Философия с деца“ върху когнитивно-личностното развитие на учениците. Важно е да се подчертае, че до момента подобно изследване на този метод в България не е правено.

Реализирането на целта се осъществява чрез поставянето на следните подцели:

- да проследи влиянието на метода „Философия с деца“ върху емоционалното развитие.
- да проследи влиянието на метода „Философия с деца“ върху процеса на себепознание и формирането на критична гледна точка спрямо себе си и другите.
- да проследи влиянието на метода „Философия с деца“ върху развитието на социалните умения на ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап.
- да се определи как учениците възприемат и оценяват метода “Философия с деца”.

Структура и съдържание на дисертацията

Настоящата дисертация съдържа увод, четири основни глави, заключение, библиография и приложения. Уводът въвежда в актуалността и мотивировката на изследването. На тази основа са формулирани целите, задачите, работните хипотези и методите на изследване.

ПЪРВА ГЛАВА

Първа глава включва теоретичен обзор върху основни компоненти на когнитивната и личностна сфера, характерни за периода на средното детство и юношеството. В нея подробно са разгледани етапите в развитието на мисловните процеси, позовавайки се на теорията на Жан Пиаже. По отношение на личностната сфера, е поставен акцент върху три основни компонента. Подробно са разгледани формирането на Аз-концепцията, самооценката, социалните умения и емоционалната компетентност. Посочени са основните фактори, които им влияят и взаимовръзката между тях.

След направения преглед на особеностите в когнитивно-личностното развитие на учениците в периода на средното детство и юношеството, става ясно, че развитието на мисловните процеси заедно с формирането на положителен Аз-образ и придобиването на социални компетентности и емоционална интелигентност, са едни от основните фактори съпътстващи успешното развитие и реализация на младия човек.

ВТОРА ГЛАВА

Във втора глава е направен анализ на условията, при които учениците са обучавани и се обръща специално внимание на подкрепата за личностно развитие, която училищната среда осигурява. В тази връзка, подробно са разгледани държавните образователни директиви – държавни образователни стандарти (ДОИ), учебен план и учебни програми, които обуславят обучителния процес и са изведени ограниченията, които досегашната образователна система налага. Като такива са посочени унифицирания подход на преподаване, фокусирането върху усвояването на предметното знание, за сметка на цялостното и хармонично личностно развитие на учениците, такава е и небалансираната учебна програма с наличието на голям обем от знания с недостатъчен брой часове, съсредоточаваща се върху резултатите от оценяването.

Обръща се внимание на законовата рамка и последните нововъведения, които са направени с новия закон за образованието, който е в сила от 1.08. 2016г. В новите изисквания се дават предписания за оказване на обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие на децата и учениците. В тази връзка, в Наредбата за приобщаващо образование (в сила от 11.11.2016 г.) се отделя допълнително внимание на психологическата работа с учениците и работата по формирането на социални умения.

За подпомагане на педагого-психологическата работа и създаване на допълнителни условия за личностно развитие в подкрепяща среда, съобразно потребностите на учениците и новите законови предписания, се предлага въвеждането на социалнопсихологическите тренинги. Съобразно тяхната специфика, която се определя от психо-терапевтичната школа и методическата ориентация, участието в такива тренинги предоставя възможност да се работи върху формирането на умения за междуличностно общуване, за решаване на конфликти, работа в екип, справяне с агресията и стреса и др. Подробно е представен методът „Философия с деца“, който е разновидност на социалнопсихологическия тренинг подходящ за работа с ученици в различна възраст.

ТРЕТА ГЛАВА

В трета глава е описана постановката и методиката на изследването. Представени са целите, задачите и работните хипотези, процедурата за провеждане на изследването, участниците в изследването, инструментариума и статистическите методи за обработка на данните от изследването.

Основната цел на тази дисертация е да изследва влиянието на метода „Философия с деца“ върху когнитивно-личностното развитие на учениците. След направения подробен теоретичен обзор и поставяне на основната изследователска цел е формиран теоретичния модел на емпиричното изследване, който предстои да бъде представен.

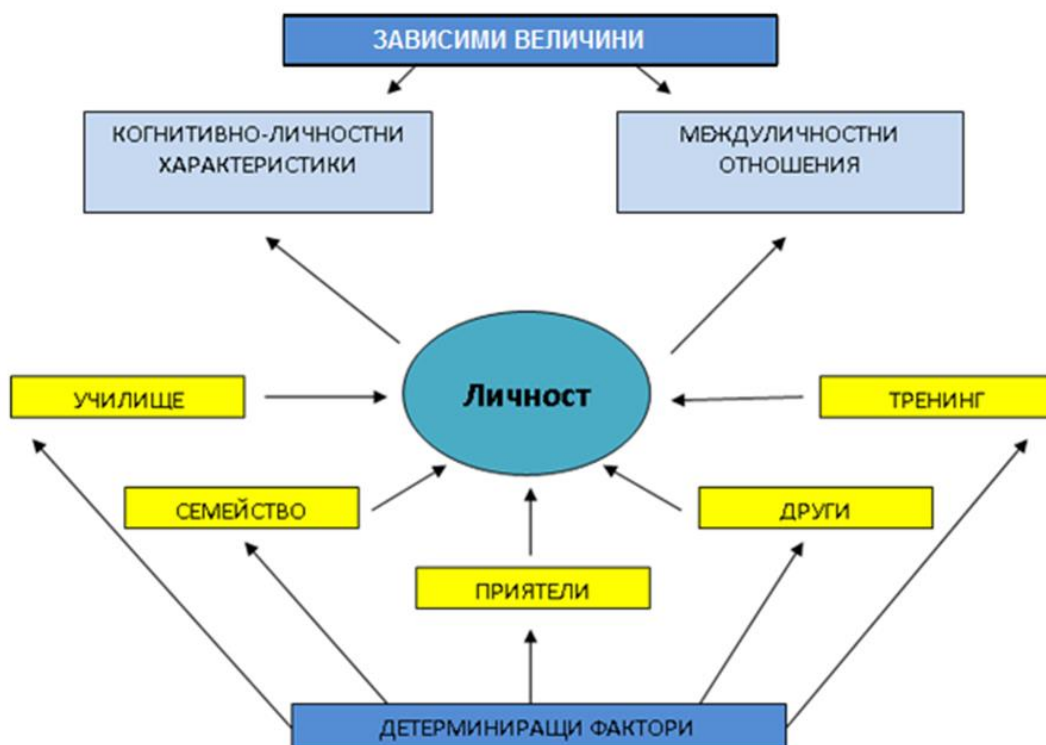
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

В четвърта глава са представени резултатите от изследването и техния анализ. Данните получени от въпросниците и социометричната анкета са подложени на статистико-математическа обработка. Чрез подобрени статистически анализи се представят емпирични доказателства, с които се тестват хипотезите. Количествените показатели от изследването са допълнени с качествени. Направен е контент анализ на тематичното съдържание на анкетите карти. В подкрепа на основната изследователска цел е проведен анализ на два случая на ученици от различни възрастови групи.

Теоретико-емпиричен моден на проведеното изследване

Теоретико-емпиричният модел, застъпен в емпиричното изследване, е илюстриран на фиг. 1.

Фиг. 1. Теоретико-емпиричен модел на изследването

Централен концепт, към който се придържаме в представената изследователска работа, е личността. Дететрминиращи фактори са семейството, училището, приятелският кръг и други (различни дейности и активности, които детето посещава във времето, когато не е на училище, например спортни, езикови и арт школи). Основен детерминиращ фактор за изследването е методът „Философия с деца“ (означен на фигурата като ТРЕНИНГ).

Зависими величини са **първо** наблюдаваните когнитивно-личностни характеристики и **второ** междуличностните отношения.

Настоящото изследване цели да проучи по-детайлно влиянието, което разглежданият тренинг оказва върху определени когнитивно-личностни характеристики при ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап. Наблюдаваните характеристики са *самооценка, самоконтрол, критично мислене и разпознаване на емоциите*. Едновременно с това изследването проследява и степента, в която тренинга повлиява *междудличностните отношения на учениците, в частност взаимоотношенията с връстниците, в семейството, комуникативните умения и степента на адаптивност*. Влиянието на проведения тренинг е изследвано с въпросник съдържащ 9 скали, социометрична анкета и анкета с отворени въпроси, които следва подробно да бъдат описани в настоящата глава.

Хипотези на изследването

За успешното реализиране на поставената научноизследователска цел са формулирани следните **хипотези**:

Хипотеза I:

Методът „Философия с деца“ подпомага емоционалното развитие на учениците. Допускаме, че в хода на дискусиите учениците се научават по-добре да разпознават емоциите си, отколкото тези, които не участват в такива дискусии.

Хипотеза II:

Допускаме, че провежданите дискусии по метода „Философия с деца“ стимулират развитието на критично мислене спрямо себе си и другите. В хода на провежданите дискусии учениците изграждат по-адекватна и реалистична представа за себе си и

другите. Те стават по-способни да разпознаят своите положителни качества и тези на другите, както и да осъзнаят своите силни и слаби страни в поведението си и това на другите, за разлика от тези ученици, които не участват в такива дискусии.

Хипотеза III:

Допускаме, че стимулирайки комуникативните умения, редовното участие в групови дискусии провеждани по метода „Философия с деца“, подпомага развитието на социалните умения; в частност ще се подобрят честотата и качеството на взаимоотношенията между учениците, което от своя страна влияе положително върху *популярността* и *ориентацията към другите (включеността)* в класа (групата).

С оглед успешно постигане на основната цел на психологическото изследване и адекватна проверка на формулираните хипотези, са поставени следните научноизследователски задачи:

- Подбор на подходящ инструментариум, съответстващ на целта на изследването и проверка на психометричните му характеристики.
- Сравняване на получените средни стойности за всяка скала между експерименталната и контролна група.
- Проучване на особеностите във факторната структура между отделните скали на въпросника измерващ отделни аспекти в когнитивно-личностното развитие при експерименталната и контролна група поотделно.
- Проследяване на настъпилите промени в груповия статус на изследваните лица.
- Изследване на формираните нагласи и оценката, която изследваните лица от експерименталната група дават за метода „Философия с деца“.

Процедура за провеждане на изследването

Изследването е проведено в рамките на две последователни учебни години - през уч. 2013/2014 и 2014/2015 г. В него участват ученици от средно общообразователно училище в град София, където се обучават ученици от 1-ви до 12-ти клас. През първата година е реализирана подготвителната част, в която е тестван инструментариумът. През втората година е проведена същинската част от изследването.

В проведеното изследване са използвани следните инструменти: въпросник, социометрична анкета и анкетно проучване.

В началото и в края на учебната година въпросникът измерващ отделни аспекти в когнитивно-личностното развитие е попълнен от експерименталната и контролна групи. Социометричната анкета е проведена с експерименталната група в началото и в края на учебната година. Тя е направена с всеки клас от експерименталната група поотделно, а с учениците, които участват в сборни групи, социометричната анкета е проведена с класа, от който идва съответния ученик.

В края на учебната година с учениците е проведено анкетно проучване. Анкетното проучване е направено и с класните ръководители на класовете, които участват в изследването.

Изследвани лица

В настоящото изследване участват ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап, обучаващи през уч. 2014/2015 г. Те са разпределени в две групи – контролна и експериментална. Експерименталната група обхваща общо 114 ученици, а контролната 128. Те са разпределени в три възрастови групи – 8-9 год., 11-13 год. и 14-16 год. (табл. 1).

Табл. 1. Разпределение на изследваните лица от експерименталната и контролна група по възраст

Група Година	8-9 год. 2-ри клас	11-13 год. Прогимназия	14-16 год. Гимназия	Общ брой
Експериментална група	45	49	20	114
Контролна група	18	57	53	128
Общ брой	63	106	73	242

Изследваните ученици от 2-ри клас обхващат целия випуск от 2-ри клас в училището, който се състои от три класа. В експерименталната група участват 2 класа

(n=45). И двата класа имат приблизително еднакъв брой ученици (2А, n=22 ; 2Б, n=23). Контролната група е съставена от един клас (2В, n=18).

Изследваните ученици от прогимназиален етап обхващат два 5-ти, два 6-ти и група ученици от 7-ми клас. Експерименталната група включва 49 ученици: 27 ученици в 5-ти клас (ученици от два отделни класа: целия 5Б, n=17 и част от 5А, n=10), 19 ученици в 6-ти клас (ученици от един клас, 6Б) и 3 ученици от 7-ми клас (ученици от един клас, 7А). Контролната група включва 57 ученици: 35 ученици в 5-ти клас (ученици от два отделни класа: целия 5В, n=22 и част от 5А, n=13) и 22 ученици от 6-ти клас (ученици от един клас, 6А).

Изследваните ученици от гимназиален етап обхващат ученици от 8-ми, 9-ти и 10-ти клас. Експерименталната група включва 20 ученици: 8 ученици в 8-ми клас (ученици от три отделни класа), 9 ученици в 9-ти клас (ученици от три отделни класа) и 3 ученици в 10-ти клас (ученици от 2 отделни класа). Контролната група включва 53 ученици: 21 ученици в 8-ми клас (ученици от един клас), 24 ученици в 9-ти клас (ученици от един клас) и 8 ученици в 10-ти клас (ученици от един клас).

Продължителност и организация на изследването

Учениците от експерименталната група са разпределени в 8 подгрупи според възрастта (табл. 2). С всяка една от тези групи е проведена групова работа по метода „Философия с деца“ с продължителност една учебна година (уч. 2014/2015 г.).

Табл. 2. Разпределение на учениците от експерименталната група

Начален етап	Прогимназиален етап	Гимназиален етап
2А клас 22 ученици	5А клас 10 ученици	8 и 10 клас 11 ученици
2Б клас 23 ученици	5Б клас 17 ученици	9 клас 6 ученици
–	6Б клас 19 ученици	9 и 7 клас 6 ученици

Заниманията по „Философия с деца“ започват в началото и приключват в края на учебната година. Честотата на провеждането е един път седмично с всяка група, като срещите с класовете от начален и прогимназиален етап се провеждат през учебно време в часа на класа, по договорка с класния ръководител. Заниманията с учениците от гимназиален етап и една от групите в 5-ти клас, се провеждат след часовете под формата на извънкласна дейност.

С учениците от 2-ри клас са проведени общо 20 срещи за цялата учебна година, с учениците от прогимназия проведените срещи са 22, а с учениците от гимназия броят им варира в зависимост от групата – с две от групите са проведени 27 срещи, а с една от тях 21.

Продължителността на срещите варира в зависимост от възрастта на учениците. При учениците от 2-ри клас продължителността е между 25-30 мин., в началото на учебната година, и достига до 40 мин. в края. При учениците от 5-ти и 6-ти клас срещите се провеждат с продължителността на един учебен час (40 мин.). При учениците от гимназиален етап времето за провеждане на срещите е между 45-60 мин.

Научноизследователски инструментариум

За целите на настоящото изследване са използвани качествени и количествени методи на изследване и са приложени следните инструменти:

Въпросник, изследващ особеностите в когнитивно-личностното развитие

Изработен е въпросник, който включва отделни компоненти, свързани със особеностите на когнитивно-личностното развитие. Той е приложен в началото и в края на уч. 2014/2015 г. Всеки компонент формира отделна скала от въпросника. Поради възрастовите различия на лицата, които участват в изследването, са разработени две версии на въпросника - едната версия е предназначена за ученици в начален етап, а другата за ученици в прогимназиален и гимназиален етап. За да се провери степента на разбиране от по-голям брой ученици, първата версия на въпросника (предназначена за ученици в прогимназиален и гимназиален етап) е тествана през първата година на изследването (2013/2014). Тя е попълнена от 85 ученици в прогимназиален и

гимназиален етап. На базата на получените резултати, тази версия е подобрена и допълнително е разработена версията предназначена за учениците от начален етап.

Въпросникът за начален етап се състои от 40 айтема, разпределени в 9 скали, като 5 от айтемите участват едновременно в две скали. За оценка на всяко твърдение се използва 5-степенна скала от Ликертов тип от 1 (никога) до 5 (винаги) при 31 от айтемите. За 9 от айтемите (6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 17) формулировката на твърденията е променена, за да се улеснят учениците в разбирането на въпросите и даването на отговори. Например айтем 6: „Разбирам се: А) с всички деца от класа, Б) с повечето деца от класа, В) с около половината деца от класа, Г) само с някои деца от класа, Д) с никой“; и айтем 15: „Другите деца се справят: А) много по-добре от мен, Б) по-добре от мен, В) колкото мен, Г) по-слабо от мен, Д) много по-слабо от мен“.

Въпросникът за учениците от прогимназиален и гимназиален етап се състои от 60 айтема, разпределени в 9 скали, като 7 айтема участват едновременно в две скали. За оценка на всяко твърдение се използва 5-степенна скала от Ликертов тип от 1 (напълно несъгласен/а) до 5 (напълно съгласен/а).

В съдържателно отношение, двата въпросника измерват еднакви компоненти. Различават се в броя на включените айтеми, чийто брой е редуциран във въпросника за учениците от 2-ри клас (от 60 на 40) с оглед възрастовите особености на изследваната група. Прилагането на дълъг въпросник би уморил по-малките учени, от една страна, а от друга, някои от въпросите са прекалено абстрактни за тях. Въпросниците включват следните скали:

▪ **Скала 1: Отношение към семейството**

Тази скала отразява начина по-който изследваното лице оценява включването си в семейството и взаимоотношенията си с родителите. В тази скала участват въпроси като:

- Версия начален етап: „Родителите ми са доволни от мен.“, „Казвам всичко на родителите си без да се притеснявам или страхувам.“
- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Мисля, че съм важен/а за моето семейство.“ „Разбирам се и лесно общувам с родителите си.“

▪ **Скала 2: Взаимоотношения с връстници**

Тази скала отразява способността на изследваното лице да създава и поддържа взаимоотношения с връстниците си. В тази скала участват въпроси от типа:

- Версия начален етап: „Чувствам се самотен/а.“ или „Приятел/и за игра си намирам: А) винаги, когато ми се доиграе, Б) често успявам да си намеря приятел за игра, В) понякога намирам, понякога не, Г) рядко си намирам приятел/и за игра, Д) не успявам да си намеря приятел за игра.“
- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Лесно създавам нови приятелства.“, „Не съм много популярен/а сред връстниците си.“

▪ **Скала 3: Отношение към училището и учебната работа**

Тази скала отразява вписването в училищната среда и отношението, което изследваното лице има към учебния процес и учебните си задължения. Тук са включени въпроси като:

- Версия начален етап: „Подготвям уроците си и домашните си старателно.“, „Притеснявам се да говоря пред класа.“
- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Успешно се справям с уроците в училище.“, „Притеснявам се, когато ме изпитват пред целия клас.“

▪ **Скала 4: Самооценка**

Тази скала отразява Аз-образа, който изследваното лице е формирало за себе си. Включени са въпроси от типа:

- Версия начален етап: „Гордея се със себе си.“ или „Другите деца се справят: А) много по-добре от мен, Б) по-добре от мен, В) колкото мен, Г) по-слабо от мен, Д) много по-слабо от мен.“
- Версия гимназиален и прогимназиален етап: „Харесва ми да бъда точно такъв/а, какъвто/каквата съм“, „Мисля, че нямам кой знае какви качества.“

▪ **Скала 5: Разпознаване на емоциите**

Тази скала измерва степента, в която изследваното лице разпознава своите емоции и емоциите на другите. В тази скала участват въпроси като:

- Версия начален етап: „Трудно ми е да определя кои деца ме харесват и кои не ме харесват.“, „Не ме интересува много какво чувстват другите.“

- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Често се заблуждавам в собствените си чувства.“, „Лесно се ориентирам в чувствата на хората помежду им.“

▪ **Скала 6: Самоконтрол**

Тази скала отразява степента, в която изследваното лице контролира емоциите и поведението си. Тук участват въпроси като:

- Версия начален етап: „Премислям добре преди да направя нещо.“, „Лесно избухвам.“
- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Лесно се разчувствам.“, „Когато се сърдя на някого го показвам, без да го обиждам.“

▪ **Скала 7: Критично мислене**

Тази скала отразява способността на изследваното лице да мисли критично, да проблематизира и анализира. Включени са въпроси от типа:

- Версия начален етап: „Разсъждавам върху постъпките си и ги анализирам.“, „Замислям се какъв е смисъла на живота.“
- Версия гимназиален и прогимназиален етап: „Не се доверявам лесно, първо проверявам.“, „Харесва ми да се замислям за важните неща в живота.“

▪ **Скала 8: Комуникативни умения**

Тази скала е свързана с комуникативните умения, а именно, способността да се изслушва събеседника, способността да се изразява свободно личното мнение, да се говори пред публика и да се приема различната гледна точка. Тук участват въпроси като:

- Версия начален етап: „Когато разговарям с приятелите ми аз ги изслушвам внимателно.“, „Лесно ми е да изразявам на глас мислите си, така че другите да ме разберат.“
- Версия прогимназиален и гимназиален етап: „Приемам чуждото мнение, дори то да е различно от моето.“, „Притеснявам се да говоря пред целия клас.“

▪ Скала 9: Адаптация

Тази скала отразява способността да се проявява адекватно поведение и гъвкавост в различни ситуации. Тук са включени въпроси от типа:

- Версия начален етап: „Аз съм от децата, които лесно се справят с трудностите.“, „Разбирам се добре със всички.“
- Версия прогимназиален етап: „Аз съм от хората, които винаги достигат това към което са се устремили.“, „Не се притеснявам да кажа „не“, когато това се налага.“

Факторният анализ, направен за двата въпросника, дава един генерален фактор за всяка скала, което потвърждава компактността на всяка една от тях (Приложение 7 – това приложение може да се открие в дисертационния труд).

Вътрешната консистентност на въпросникът, приложен във **2-ри клас**, е с добри показатели при скали „Отношение към семейството“, „Взаимоотношение с връстници“, „Критично мислене“ и „Самоконтрол“, като при последната скала тя е с малко по-ниски, но приемливи стойности. При останалите скали вътрешната консистентност е слаба ($\alpha < 0,500$). Това са скали „Отношение към училището и учебната работа“, „Самооценка“, „Разпознаване на емоциите“, „Комуникативни умения“, „Адаптация“. Слабата вътрешна съгласуваност на горепосочените скали показва, че отделните показатели не формират общ конструкт. Затова е предпочетен вариантът – ефектът от проведената работа с учениците от 2-ри клас да бъде проверен чрез използването на айтемите поотделно.

При въпросникът приложен с учениците от **прогимназиален и гимназиален етап**, вътрешната съгласуваност на всяка една от деветте скали е с приемлива стойност. Най-добра вътрешна съгласуваност е получена при скали „Отношение към семейството“, „Отношение към училището и учебната работа“, „Критично мислене“ и „Адаптация“. При скали „Взаимоотношение с връстници“, „Самоконтрол“, „Комуникативни умения“ α на Кронбах е с по-ниски стойности в сравнение с първите четири, но се наблюдава повишаване на вътрешната консистентност при изходното провеждане на въпросника. Повишаване на стойностите на α на Кронбах в края на годината се наблюдава и при скали „Отношение към семейството“, „Взаимоотношения с връстници“, „Отношение към училището и учебната работа“, „Критично мислене“. Тези резултати показват, че корелацията между отделните индикатори, формиращи изследвания конструкт, се повишава в края на изследването, т.е. надеждността се подобрява. Вътрешната съгласуваност на скала „Самооценка“ получена в началото и в края на изследването е с

близки стойности. Най-ниска стойност на α на Кромбах е получена при скала „Разпознаване на емоциите“ в края на годината $\alpha=0,566$.

Статистико-математическата обработка на данните събрани от въпросниците е извършена с програма SPSS Statistics 17.00.

Социометрична анкета

Социометричната методика е използвана с цел да се определи микропространството или психологическия афинитет, който учениците от един клас имат един към друг. С помощта на тази методика е изчислена степента на *включеност* или *екстравертност*¹ (OutDegree) за всяко изследвано лице и степента на *неговата популярност* или *лидерска позиция*² (InDegree) в групата (Джонев, 2004, с. 89). Използван е непараметричен вариант, съобразно който всеки ученик трябва да избере тези съученици, с които иска да бъде в един клас, ако имаше възможност да избира. За целта на всеки ученик се дава списък с имената на учениците от неговия клас със следната инструкция: „Моля, огради с кръгче номера пред своето име. Избери толкова ученици от класа, с които предпочиташ да бъдеш в един клас, ако имаше възможност да избираш съучениците си. Срещу името на всяко избрано от теб име сложи знака „X“.

Социометричната анкета е проведена с класовете на учениците от експерименталната група в началото и в края на учебната година. За обработката на данните е използвана програма UCINET 6.

Анкета с отворени въпроси

За целите на изследването е разработена анкета с 4 отворени въпроси, предназначена за учениците от експерименталната група и класните им ръководители. Тя е проведена в края на учебната година. Въпросите, включени в анкетата за учениците, се отнасят до начина, по който те оценяват заниманията по „Философия с деца“ и ползите, които те отчитат за себе си. В нея участват следните въпроси:

- Какво най-много ти хареса в срещите и дискусиите, които провеждахме през годината ?

¹ Тази стойност оценява до колко индивидът е ориентиран към повече външни членове.

² Тази стойност оценява броя на изборите, които индивидът е получил.

- Какво научи за себе си?
- Какво научи за съучениците си?
- Кои бяха любимите ти теми, за които говорихме?

Въпросите, включени в анкетата за учители, се отнасят до влиянието, което „Философията за деца“ оказва върху поведението и развитието на учениците, както и върху климата в класа. В нея са включени следните въпроси:

- Как според вас заниманията по философия с деца през тази учебна година допринесоха за развитието на учениците във вашия клас (в индивидуален план и като група)?
- Какво се промени в класа след провеждане на заниманията по философия с деца?
- Забелязахте ли промяна в поведението на определени ученици в края на учебната година? Ако да, в какво се изразяват те?
- Имате ли други впечатления и препоръки?

При обработката на анкетите, проведени с учениците, е използван контент-анализ (на тематично съдържание).

Резултати

Сравнителен анализ на входящи и изходящи балове по скали, получени в началото и в края на учебната година

Първият етап от обработката на резултатите се състои в изчисляване и сравняване на средните стойности на входящия и изходящ бал за всяка една от деветте скали. Тези стойности дават възможност да се определи началното и изходно ниво на лицата участващи в експерименталната група и на тези – участващи в контролната група, както и да се проследят промените, които биха могли да настъпят след провеждане на тренинга при експерименталната група. За целта е използван Т-Тест за чифтова извадка и Т-Тест за независими извадки.

В настоящото изследване под термина „входящ бал“ ще разбираме резултатите получени при провеждане на въпросника в началото на учебната година, а под термина „изходящ бал“ ще разбираме резултатите получени в края.

Сравнителен анализ на стойностите, получени за учениците в начален етап

При скала „Взаимоотношения с връстници“ и скала „Отношение към семейството“ между изходящия и входящия бал на експерименталната и на контролната група са получени разлики (ΔM), които в експерименталната група надвишават тези в контролната. Поради размера на извадките и следващия от това по-висок риск за статистическа грешка ($\text{Sig.} > 0,05$), получената разлика в средните стойности може да се приеме само като тенденция (табл. 3).

Табл. 3. Разлика между изходящия и входящ бал по скали за експерименталната и за контролната група за учениците от 2-ри клас

Скали	Разлики на средните стойности - [ΔM]	
	Експер. група	Контр. група
Отношение към семейството	,18*	-,67
Взаимоотношения с връстници	,42	,22

*Разликата е получена като от изходящия бал е изваден входящия: $14,78 - 14,60 = 0,18$

Поради спецификата на вътрешна съгласуваност на скали „Отношение към училището и учебната работа“, „Самооценка“, „Разпознаване на емоциите“, „Комуникативни умения“, „Адаптация“ за учениците от 2-ри клас, промените, които биха могли да настъпят след провеждане тренинга, са проследени на айтемно ниво. Положителна промяна в полза на експерименталната група е получена при някои от въпросите.

Повишаване на средните стойности на изходящия бал е получено при въпрос 7 от скала „Адаптация“, въпроси 22 и 21 от скала „Разпознаване на емоциите“, въпроси 35 и 36 от скала „Комуникативни умения“, въпроси 12 и 13 от скала „Отношение към училището и учебната работа“.

Получените резултати свидетелстват за положителна тенденция в края на учебната година в полза на експерименталната група при взаимоотношенията с връстниците и отношението към семейната среда. В края на учебната година учениците от експерименталната група показват по-добра способност да привличат партньор за игра, по-добра способност да изслушват и едновременно с това проявяват по-голяма чувствителност към равнопоставеността в общуването. Те показват и повишена чувствителност към чувствата на другите и начина по-който те самите биха могли да им

повлияят. В сравнение с контролната група, учениците от експерименталната се чувстват по-добре в училище в края на учебната година.

Сравнителен анализ на стойностите, получени за учениците в прогимназиален етап

Разлики между средните стойности на входящия и изходящия бал при експерименталната и контролната група от прогимназиален етап, в полза на експерименталната, са получени за повечето от скалите (табл. 4).

Табл. 4. Разлики между изходящ и входящ бал по скали за експерименталната и контролната група от прогимназиален етап

Скали	Разлика на средните стойности - [ΔM]	
	Експер. група	Контр. група
Взаимоотношения с връстници	,61	-1,59
Отношение към училището и уч. работа	,16	-,93
Разпознаване на емоциите	,86	-,70
Комуникативни умения	,45	-1,14
Самооценка	,39	-1,71

При експерименталната група, най-голяма положителна разлика е отчетена за скала „Разпознаване на емоциите“, следвана от скала „Взаимоотношения с връстници“. При скали „Комуникативни умения“, „Самооценка“, „Отношение към училището и учебната работа“ също се отбелязва положителен растеж. При контролната група изходните резултати за всяка скала са понижени и получените разлики са с отрицателен знак.

Получените резултати за скала „Отношение към училището и учената работа“ са със статистическа значимост Sig.=0,046, а при скали „Самооценка“ и „Взаимоотношения с връстниците“, равнището на значимост е с близка до статистически значимата стойност (Sig.=0,071 и Sig.=0,095).

Интересни резултати са получени при сравнение на данните от експерименталната и контролна група по скали. Сравнени са разликите от входящите и изходящи балове, като за целта е използван Т-тест за независима извадка (Independent-

Samples T-Test). Получени са много добри резултати, в полза на експерименталната група, при скала „Взаимоотношения с връстници“, с риск за грешка $\text{Sig.}=0,062$, скала „Самоконтрол“, $\text{Sig.}=0,071$ и скала „Самооценка“, $\text{Sig.}=0,088$. Трите стойности на риска за грешка са близки до 0,05, което показва наличие на близко до статистическо значимо различие между резултатите на експерименталната и контролна група, в полза на експерименталната.

При сравнение на резултатите получени от експерименталната група, се наблюдават известни различия между отделните групи, които я съставят. В експерименталната група на прогимназиален етап участва един цял пети (5Б клас) и един цял 6-ти клас (6Б клас), 10 ученици от друг 5-ти клас (5А клас) и трима ученици от 7-ми клас (7А клас). При сравнение на резултатите получени от 5Б и 6Б клас с тези получени от 5А и 7А клас с Т-тест за чифтова извадка (Paired-Samples T-Test), се забелязва, че учениците от 5Б и 6Б клас показват по-добри резултати. При тях изходящият бал за всички скали е с увеличени стойности спрямо тези на учениците от 5А и 7А клас. Най-добри тенденции в резултатите са получени при скали „Взаимоотношения с връстници“, „Комуникативни умения“, „Самооценка“ и „Разпознаване на емоциите“ ($\text{Sig.}=0,052$, т.е. за тази скала полученият резултат е със статистическа значимост).

Получените резултати показват, че методът „Философия с деца“ оказва положително влияние върху емоционалното съзряване (учениците започват по-успешно да разпознават и изразяват емоциите си) и формирането на по-висока самооценка. Добрата самооценка и по-добрият емоционален контрол са фактори, които влияят положително върху взаимоотношенията в класа, което се наблюдава при експерименталната група. След едногодишно провеждане на дискусиите по метода „Философия с деца“, при учениците от експерименталната група се наблюдава подобрене на комуникативните умения, взаимоотношенията и климата в класа.

В края на учебната година е постигнато и по-добро ниво на разпознаването на емоциите, резултати, които свидетелстват за наличието на положителна тенденция в тази насока.

Въз основа на подробния анализ на данните, получени от експерименталната група е направен важен извод за начина (формата) на прилагане на метода „Философия с деца“, а именно: за да се постигне по-добър ефект от провежданите дискусии с тази възрастова група, е необходимо с учениците да се работи на ниво клас.

**Сравнителен анализ на стойностите, получени
за гимназиален етап**

Разликите между средните стойности на входящия и изходящия бал в полза на експерименталната група са получени за 4 от скалите (табл. 5). Най-голяма положителна разлика е отчетена при скала „Адаптация“ и скала „Отношение към семейството“, следвани от скала „Самоконтрол“ и скала „Самооценка“. Поради малкият брой изследвани лица, рискът за грешка при тези скали е по-висок, Sig.>0,05.

Табл. 5. Разлики между входящ и изходящ бал по скали за експерименталната и контролната група от гимназиален етап

Скали	Разлика на средните стойности - [ΔM]	
	Експер. група	Контр. група
Отношение към семейството	,40	-1,42
Самоконтрол	,40	,12
Адаптация	,45	-,31
Самооценка	,30	,04

При контролната група се наблюдава спад на изходните резултати при две от скалите - „Адаптация“ и „Отношение към семейството“, като при втората получените резултати са статистически значими, Sig.=0,013. При другите две скали, „Самооценка“ и „Самоконтрол“, контролната група показва леко подобрене на изходните резултати, но за разлика от експерименталната група, подобрието е незначително.

Тези данни показват, че в резултат на приложението на метода “Философия с деца” с учениците в гимназиален етап, се наблюдава подобрене в отношението, което те демонстрират към семейството, подобряват адаптивността си, постигат по-добро осъзнаване на поведението си, което им помага по-успешно да се контролират и подобряват самооценката си. Тези резултати свидетелстват за положителна тенденция в промяната на поведението, въпреки малкия брой изследвани лица. За потвърждение на тези резултати е необходимо да се направи допълнително изследване с по-голяма извадка.

Резултати от проверка на факторните структури, получени от скалите на въпросника, изследващ особеностите в когнитивно-личностното развитие

При втория етап от анализа на данните е използван факторен анализ. Целта на този анализ е да изследва връзките, които изследваните лица правят между отделните компоненти, свързани с когнитивно-личностното развитие, включени в изследването. Ето защо, променливите, които участват в анализа са средните стойности, получени за всяка една от деветте скали на въпросника.

Факторният анализ е направен в началото и в края на учебната година, което дава възможност да се проследи появата на нови по-значими корелации между променливите и съответно прегрупирането им в нови фактори, след провеждане на тренинга с експерименталната група. Тези резултати са съотнесени и сравнени с резултатите получени от факторния анализ, проведен с контролната група.

Резултатите от факторния анализ са представени за изследваните лица от прогимназиален и гимназиален етап. Този анализ не е проведен с изследваните лица от начален етап поради ниската надеждност на част от скалите.

Анализът е направен посредством ротация varimax. Приложен е и тестът за специфичност на Bartlett и Kaiser-Meyer-Olkin Measure, познат още като КМО индекс.

За целите на изследването ще използваме термина „*входящ факторен анализ*“ и ще разбираме резултата от този анализ, получен в началото на учебната година, и терминът „*изходящ факторен анализ*“, под който ще разбираме резултата от този анализ, получен в края на учебната година.

Анализ на факторните структури, получени при учениците в прогимназиален етап на обучение

Проведеният в края на изследването факторен анализ показва наличие на промени само при експерименталната група. И двата фактора, получени при контролната група, включват променливи с твърде разнородно съдържание. Наличието на различни променливи между които е трудно да се открие пряка връзка, свидетелства за образуване на фактори, които е трудно да бъдат интерпретирани психологически.

При експерименталната група, в началото са получени 2 фактора, единият имащ отношение към адаптацията, а другия свързан с емпатичната идентичност. В края на

изследването, факторите отново са два, но с обогатено съдържание. Обособени са две самостоятелни сфери, които обединяват променливи, свързани с разширената адаптация и емпатичната идентичност. Характерно при втория фактор (емпатична идентичност) е, че той запазва съдържанието си, но теглата на влизащите в него компоненти показват по-висока степен на самоосъзнаване и по-ниска степен на антагонизъм с критичното мислене.

Анализ на факторните структури, получени при учениците в гимназиален етап на обучение

След проведения в края на изследването факторен анализ с учениците от гимназиален етап се вижда, че броят на факторите и при двете групи (експериментална и контролна) не се променя. При експерименталната група обаче първият фактор – адаптация, който е водещ и за експерименталната, и за контролната група, – се разширява съдържателно, като включва и отношението към училището, докато в контролната група той запазва основните водещи скали, без да включва отношението към училището. Това е сериозен напредък за участниците в социалния тренинг „Философия с деца”. Т.е. училището става значим фактор в процеса на адаптация за учениците преминали този тренинг, докато за контролната група той остава извън него.

За експерименталната група в края на изследването се обособяват три самостоятелни сфери, които имат връзка с личностното развитие и поведението. Те обхващат адаптацията, процеса на взаимодействие със семейството и контрола над собственото поведение (саморегулация).

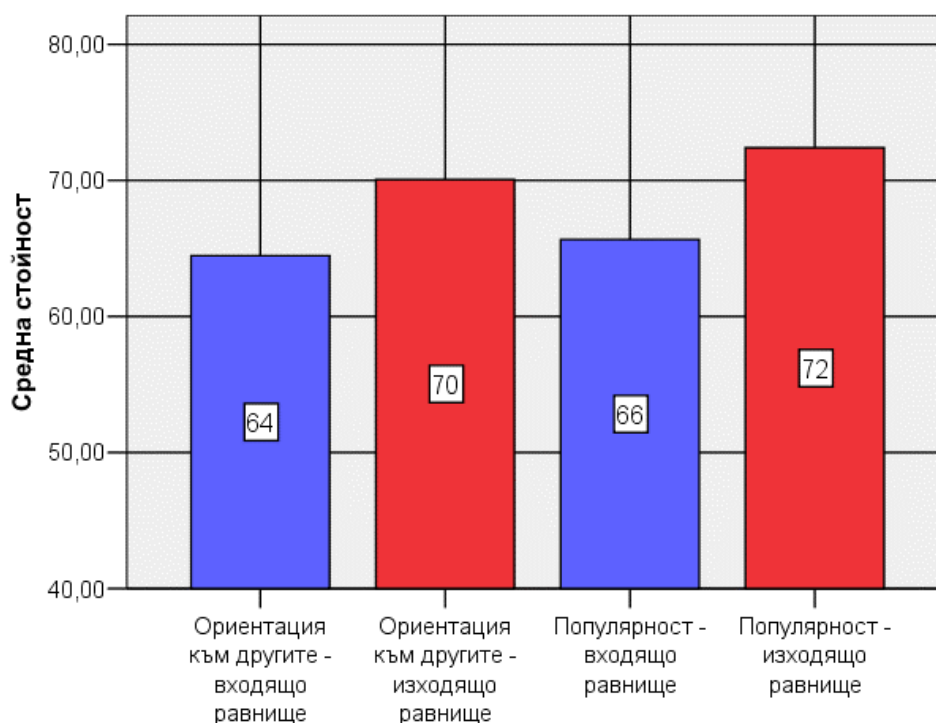
При изходящия анализ на контролната група са получени 3 подобни фактора, без обаче адаптацията да е разширила своето съдържание.

Анализ на резултатите от социометричното проучване

Социометричното проучване е фокусирано върху проследяването на двата показателя – *ориентация към другите*, съответстващ на изборите, които всяко изследвано лице е направило в рамките на неговата група и *популярност*, съответстващ на изборите, които всяко едно изследвано лице е получило от съучениците си.

Резултатите *по подгрупи* показват системно нарастване на ориентацията към другите и популярността след едногодишното прилагане на метода „Философия с деца“. Обобщените резултати *за цялата експериментална съвкупност изследвани лица*, за входящото и изходящото ниво на двата показателя на изборите, са дадени на фигура 2.

За целите на изследването ще използваме термина „*входящо равнище*“ и ще разбираме резултата от провеждането на социометричната анкета, получен в началото на учебната година, и терминът „*изходящо равнище*“, под който ще разбираме резултата получен в края на учебната година. На хистограмата са представени нормираните резултати, получени по формулата: (избори/брой деца)*100.

Фиг. 2. Средни стойности на входящи-изходящи социометрични показатели

Обработката на резултатите се състои в изчисляване на средните стойности на входящия и изходящ бал, за всеки един от показателите. От фигура 2 се вижда, че балът получен при изходящото равнище и при двата показател е нараснал.

За да се провери дали получените резултати имат статистическа значимост, е направен Т-тест (Paired-Samples T-Test). Чрез него са сравнени средните стойности на входящия и изходящ бал и за двата показателя.

Рискът за грешка при показател *ориентация към другите* е Sig.=0,003, а при показател *популярност* е Sig.=0,000. Тези стойности показват статистически значими промени и при двата показателя (табл. 6).

Табл. 6. T-тест за средни стойности на вх.-изх. социометрични показатели

Показатели	Нарастване на средните стойности - [ΔM]	Равнище на значимост Sig.
Ориентация към другите: изходящо равнище – входящо равнище	5,60	,003
Популярност: изходящо равнище – входящо равнище	6,75	,000

Анализ на резултатите от анкетното проучване

Анализът на анкетите, проведени с учениците от експерименталната група и техните класни ръководители в края на изследването, дава възможност да се изследва допълнително ефекта от тренинга. Чрез тях се научава повече за протичането на срещите и оценката, която учениците и учителите дават на този вид занимания. При обработката на анкетите, проведени с учениците, е използван контент-анализ на тематично съдържание. Отговорите на всеки въпрос са категоризирани в няколко основни групи. На всеки въпрос учениците имат възможност да посочат повече от един отговор.

Анализ на анкетите проведени с учениците от втори клас

Анкетиранияте ученици от 2-ри клас са общо 40 на брой. В таблица 7 са представени типа отговори, които са получени към всеки въпрос и процентното им разпределение.

Табл. 7. Категоризация на отговорите – ученици 2-ри клас (N=40)

Въпроси	Отговори	Проценти (n – брой деца)
1. Какво най-много ти хареса в срещите и дискусиите, които провеждахме през годината?	- Хареса ми, че говорим за интересни теми.	55% (n=22)
	- Хареса ми атмосферата и процеса.	55% (n=22)
	- Всичко ми хареса.	13% (n=5)
2. Какво научи за себе си? Какви свои качества откри или разви?	- Открих свои положителни качества.	56% (n=23)
	- Научих за себе си много нови неща.	56% (n=23)
	- Не знам.	18% (n=7)
3. Какво научи за съучениците си?	- Открих техни положителни качества.	45% (n=18)
	- Опознах ги по-добре.	40% (n=16)
	- Открих техни отрицателни качества.	15% (n=6)

Отговорите, които второкласниците са дали, показват че възможността да се дискутира по теми, които ги вълнуват е една от основните положителните страни на тренинга за тях. Друг важен момент в хода на дискусиите, посочен от учениците, е възможността да се опознаят взаимно и едновременно с това да научат много неща за самите себе си. Поставени в нова ситуация, различна от стандартния учебен час, децата успяват да се видят в друга светлина и да открият нови качества както за себе си, така и за другите. Те стават по самокритични и наблюдателни спрямо поведението си и това на другите, което ги прави по адекватни в преценките им. По-доброто опознаване между децата е предпоставка за изграждане на по-добри взаимоотношения между тях и редуциране на конфликтите, което е отбелязано като постигнат резултат в края на учебната година от учителите, които им преподават.

Важен извод от проведените анкети с учителите е, че съвместните групови дискусии с тяхно участие са им дали възможност да опознаят по-добре учениците си и да намерят по-добър подход спрямо тях.

Анализ на анкетите, проведени с ученици от прогимназиален и гимназиален етап

Анкетираните ученици от прогимназиален и гимназиален етап са общо 67 на брой - 49 ученици (N=49) в прогимназия и 18 в гимназия (N=18). В таблица 8 са представени типа отговори, които са получени за всеки въпрос и процентното им разпределение.

Отговорите на двете възрастови групи са обединени, защото и прогимназистите и гимназистите дават сходни по съдържание отговори.

Табл. 8. Категоризация на отговорите – ученици гимназиален и прогимназиален етап (N=67)

Въпроси	Отговори	Проценти (n – брой деца)
1. Какво най-много ти хареса в срещите и дискусиите, които провеждахме през годината?	- Харесват ми темите, за които говорим. - Харесва ми това, че изразявам свободно мнението си. - Харесва ми това, че научавам нови неща. - Всичко ми хареса. - Харесват ми атмосферата и процеса.	57% (n=38) 33% (n=22) 19% (n=13) 10% (n=7) 33% (n=22)
2. Какво научи за себе си? Какви свои качества откри или разви?	- Развих комуникативните си умения. - Постигнах по-задълбочено самопознание. - Не знам. - Станах по-толерантен/а. - Станах по-аналитичен/а.	33% (n=22) 39% (n=26) 10% (n=7) 10% (n=7) 9% (n=6)
3. Какво научи за съучениците/другите участници в групата си?	- Открих техни положителни качества. - Оpozнах ги по-добре като личности. - Открих, че имаме много сходни виждания и интереси. - Нищо ново не открих.	27% (n=18) 63% (n=42) 9% (n=6) 8% (n=5)

Категоризацията на отговорите представена в таблица 8 показва процентното разпределение за всеки отговор общо за двете възрастови групи – гимназия и прогимназия. Независимо от сходството на типа отговори, които са дали учениците, е възможно да има известни различия в акцентите, които те поставят в зависимост от възрастта. Ето защо сме направили сравнение между отговорите на учениците в двете възрастови групи поотделно.

При учениците от прогимназиален, както и при учениците от начален етап, обсъждането на различни и важни за тях теми е основна причина, поради която тренингът е оценен положително. Тук е важно да се отбележи, че дискусиите се провеждат в определена атмосфера – темите са избрани и обсъдени в групата, като срещите се провеждат в училищна среда с участието на възрастен (в случая училищен психолог), който се интересува от тяхното мнение и окуражава активното участие на

всички. Интересът на учениците е насочен към теми свързани с взаимоотношенията в сферата на приятелския и семейния кръг и личностното развитие.

Прогимназистите споделят, че благодарение на проведените дискусии по метода „Философия с деца“ са започнали да разсъждават по-задълбочено върху своето поведение и това на другите, постигнали са по-добро самопознание, открили са свои качества и едновременно с това са опознали по-добре своите съученици.

Развитието на комуникативните умения е важен принос на груповата работа, отбелязан от учениците и техните учители. По-доброто познаване между учениците и подобрените комуникативни умения безспорно повлияват положително на взаимоотношенията и атмосферата в класа. Наблюденията на учителите потвърждават това. При някои от учениците е постигната по-висока чувствителност и по-добро разпознаване на собствените и тези на другите емоции.

При учениците от гимназиален етап също се наблюдава положително отношение към провежданите дискусии по метода „Философия с деца“. На първо място те поставят атмосферата и начина на протичане на срещите – ясни правила, спокойна обстановка, всеки има възможността да се изкаже и изказването му да бъде чуто, наличие на подкрепа, разбиране и толерантност. Друг важен момент за учениците е възможността свободно да изразят мнението си по теми, които ги вълнуват. Възможност, която рядко им се отдава в рамките на стандартните учебни часове.

Половината от учениците споделят, че проведените дискусии, в така създадените условия, са им помогнали да развият комуникативните си умения, което от своя страна е повлияло положително на общуването им със съучениците.

Част от тях заявяват, че дискусиите са им помогнали да станат по-толерантни и едновременно с това са започнали да разсъждават по-задълбочено върху своето поведение, както и върху поведението на другите. Това е помогнало на учениците да изградят по-адекватна представа за себе си и другите участници в групата – опознаване на личните качества, интересите и начина на мислене.

Изводи относно хипотезите на изследването

Въз основа на събраните, обработени и анализирани данни от проведеното изследване, са очертани важни закономерности, които в по-голямата си част потвърждават предварително формулираните хипотези. Според **Хипотеза 3**,

стимулирайки комуникативните умения, редовното участие в групови дискусии провеждани по метода „Философия с деца“, ще се подпомогне развитието на социалните умения; в частност ще се подобрят честотата и качеството на взаимоотношенията между учениците, което ще повлияе положително върху тяхната **популярност** и **ориентация към другите** в класа (групата). Получените резултати от социометричната анкета показват значително подобрение и при двата показателя. В края на учебната година учениците от експерименталната група са станали по-популярни в класа си е едновременно с това са оценили положително по-голям брой от своите съученици. Резултатите от анализа на въпросника също показват подобрени резултати при скала „Взаимоотношения с връстници“, като значителна промяна е отчетена при учениците от прогимназиален етап. В допълнение, от направеният качествен анализ на анкетите, разбираме че проведените дискусии по теми, които вълнуват учениците, стимулират развитието на комуникативните умения, което от своя страна повлиява положително качеството на общуването в класа (групата). Те стават по-задружни, разбиращи и толерантни един към друг. Тук е важно да се подчертае, че изследваните лица и от трите възрастови групи проявяват засилен интерес към темите свързани с човешките взаимоотношения. Възможността да задават въпроси, говорят и осмислят казаното по тези теми, безспорно повлиява положително качеството на взаимоотношенията в класа (групата). Получените резултати от социометричното проучване, анкетата и въпросника свидетелстват в полза на направеното допускане в **Хипотеза 3**.

Според **Хипотеза 2**, провежданите дискусии по метода „Философия с деца“ ще стимулират развитието на критично мислене спрямо себе си и другите, което от своя страна ще помогне за изграждането на по-адекватна и реалистична представа за себе си и другите. В полза на тази хипотеза свидетелстват резултатите, получени от факторния анализ, в който участват деветте скали от въпросника (проведен в началото и в края на учебната година) и тези получени от анкетното проучване (проведено в края на учебната година). Факторните структури, получени в края на учебната година при учениците от гимназиален и прогимназиален етап, показват наличие на два нови фактора свързани със саморегулацията и адаптацията. Тези новосформирани факторни структури показват, че при изследваните лица от двете възрастови групи (прогимназия и гимназия) има тенденция за по-ясно разбиране и осмисляне на представата за себе си, самоконтрола и респективно взаимодействието с другите. В тази връзка, от направеният контент анализ, става ясно, че в хода на провежданите дискусии учениците и от трите възрастови групи са започнали по-задълбочено да се самонаблюдават и изследват поведението си, както и

това на другите. Те са започнали да опознават по-добре своите силни и слаби страни и тези на другите, и да формират по-критична и адекватна представа за себе си и другите – резултат, който доказва допускането направено в **Хипотеза 2**.

В **Хипотеза 1** се допуска, че учениците, които участват в тренинга ще подобрят емоционалната си компетентност, в частност разпознаването на емоциите. Въз основа на данните получени от въпросника за скала „Разпознаване на емоциите“ става ясно, че най-добри резултати са постигнати при учениците от прогимназиален етап. В края на годината те постигат по-висока чувствителност и по-добро ниво на разпознаване на своите емоции и тези на другите. Тези резултати са наблюдавани и потвърдени от класните ръководители, което потвърждава допускането направено в **Хипотеза 1** за учениците от прогимназиален етап. При учениците от начален етап се наблюдава положителна промяна на ниво тенденция. В края на годината второкласниците са започнали да се замислят по-активно за чувствата на другите и начина по който те биха могли да им повлияят.

Заклучение

Училището е основна социализираща среда за детето и като такава е необходимо то да осигури необходимите условия, в които младият човек да може да се развива цялостно – морално, физическо, интелектуално, когнитивно, социално и емоционално. Наред с адаптирането и осъвременяването на методите на преподаване, е необходимо да се потърси допълнителна възможност за подкрепа на учениците в социално-личностното им развитие съобразно възрастта. В тази връзка, добра практика за допълнителна подкрепа, насочена към социално-личностното развитие, е прилагането на социалнопсихологически тренинги в училищна среда.

Водещата научноизследователска цел на проведеното изследване е ориентирана към изучаване на ефектите от прилагането на социалнопсихологическия тренинг, какъвто е методът „Философия с деца“, с ученици от начален, прогимназиален и гимназиален етап. От специален интерес е проследяването на влиянието, което този метод оказва върху когнитивно-личностно развитие на учениците. Изследователските усилия са насочени към изучаване на промените, които настъпват в емоционалната, социалната и мисловна сфера след провеждане тренинга с продължителност от една учебна година.

Резултатите получени от емпиричното изследване свидетелстват за наличие на положителен ефект върху психическото и социално развитие на учениците, като степента на влияние варира според възрастта. Най-значителна положителна промяна в поведението на учениците, след едногодишна работа по метода „Философия с деца“, е постигната при учениците от прогимназиален етап. При анализа на резултатите от въпросника, експерименталната група показва значителен напредък спрямо контролната група в няколко направления: взаимоотношения с връстници, отношение към училището и учебната работа, самооценка, разпознаване на емоциите, комуникативни умения. Учениците от контролната група в прогимназиален етап имат занижени стойности за всички изследвани показатели. Тези резултати показват, че провежданите групови занимания по метода „Философия с деца“ имат силен положителен ефект върху поведението на учениците, които навлизат в пубертетна възраст. Те се научават по-добре да разпознават емоциите си и проявяват по-голямо внимание към чувствата на другите, научават се по-добре да комуникират, започват да разсъждават по-задълбочено върху своето поведение и това на другите, подобряват самооценката си и стават по-критични в преценките си.

Получените резултати показват, че форматът на провеждане на тренинга също има значение за ефективността му при учениците от прогимназия. За постигане на по-добри резултати с тази възрастова група, както и с по-малките (на 8-9 години), е необходимо да се работи с целия клас. При работа с всички деца от класа се подобряват взаимоотношенията и атмосферата в класа. Класът, от своя страна, се оказва основен ресурс при ученици с проблемно поведение. Груповата работа по метода „Философия с деца“ подпомага преодоляването на нежелателното поведение в случаите, когато няма възможност да се осъществи индивидуална психологическа работа с даден ученик.

При учениците от гимназиален етап, участието в тренинга под формата на извънкласна дейност също има положителен ефект. Груповите дискусии по метода „Философия с деца“ стимулират формирането на социалните компетентности и едновременно с това оказват терапевтичен ефект, при ученици с по-сериозни психологически проблеми, които се нуждаят както от индивидуална, така и от групова работа.

Резултатите от проведеното изследване показват положително влияние на метода „Философия с деца“ както на групово, така и на индивидуално ниво. Участието в груповите дискусии повлиява успешно върху поведението на ученици, които имат проблеми с комуникацията и адаптацията в училище. Тук е важно да се подчертае, че

атмосферата и отношението, което учениците получават по време на тези срещи, са мотивиращ фактор за активното им участие, който стимулира формирането на положителни модели на поведение. В тази връзка, провежданите дискусии са добра практика за провеждане на групова работа, водена от училищния психолог, която успешно допълва индивидуалната работа с учениците³.

В заключение може да се каже, че методът „Философия с деца“ оказва положително въздействие върху когнитивното, емоционалното и социално развитие на учениците в начална, прогимназиална и гимназиална училищна възраст. Поради помалкият брой изследвани лица, статистически значими резултати са получени само за някои от изследваните компоненти на когнитивно-личностното развитие. В тази връзка, получените резултати са една добра основа за планиране на по-задълбочени бъдещи изследвания от лонгитюден характер, които да обхванат по-голям брой изследвани лица и по-широк набор от изследователски инструменти.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В обобщение може да се посочи, че настоящият дисертационен труд има следните приноси:

1. На базата на задълбочен анализ на съществуващите теоретични концепции, които поставят акцент върху основни компоненти от когнитивно-личностното развитие в училищна възраст, е разработен собствен модел на изследваното явление. С негова помощ са дефинирани и проверени хипотези, касаещи закономерности на когнитивно-личностното развитие на учениците от начален, прогимназиален и гимназиален етап на обучение.
2. Проведено е комплексно изследване, което позволява да се проследи влиянието на метода „Философия с деца“ върху различни компоненти от когнитивно-личностното развитие на ученици в начална, прогимназиална и гимназиална степен. **Установено е позитивното влияние на метода върху три базисни сфери на психиката на ученика:**

³ Към груповата работа биха могли да бъдат приобщени и родителите чрез организиране на дискусии с тях. Такава дискусия беше проведена еднократно с родителите на учениците от 2Б клас. В края на срещата родителите и класния ръководител, който участваше в дискусията, бяха доволни от участието си и оцениха положително възможността да говорят по теми свързани с възпитанието и личностното развитие на децата им (на срещата бяха поставени две теми: „Сексуално възпитание“ и „Интернет безопасност“).

- **разпознаваемост на емоциите** – свои и чужди;
 - изграждане на **автентична представа за своята идентичност**, и респективно **постигане на по-добро ниво на познаване на другите**;
 - повишаване на равнището на **социална компетентност и усъвършенстване на взаимоотношенията** с другите.
3. Разкрити са специфични особености свързани с по-ефективното прилагане на метода „Философия с деца“ и са направени конкретни препоръки по отношение на провеждането на самия тренинг – работа с цели класове, работа с проблемни ученици, участие на учителите, необходимостта от продължително прилагане на метода и пр.
 4. Настоящият дисертационен труд, въз основа на опита натрупан от прилагането на метода „Философия с деца “ в училищна среда, дава възможност да се направи важно разграничение между самия метод (неговото приложение и функциониране) и съдържателната страна на провежданите дискусии (обсъжданите теми, които дълбоко вълнуват учениците).
 5. Получените резултати обогатяват известните до момента факти за ползите при използването на този метод и дават нови насоки за прилагането му, не само в работата на учителите, но и в практиката на училищните психолози. В практиката на училищния психолог методът „Философия с деца“ може успешно да се прилага при групова работа с ученици, които имат поведенчески проблеми и затруднения в училищната адаптация, но е важно да се отбележи, че този метод не замества индивидуалните психологически консултации с учениците и техните родители. Дискусиите по метода „Философия с деца“ могат да подпомагат, но не и да заместят психологическата работа.

Публикации

По темата на дисертационния труд

1. Цветкова, Л. (2017), Влияние на социалнопсихологическия тренинг върху процеса на самопознание и социализация в ученическа възраст, *Сборник от VIII Национален конгрес по психология 3.11 – 5.11.2017 г.*, София, Процентски център ЛМ ЕООД, 2017, с. 442-455.
2. Цветкова, Л. (2015), Възникване и приложение на социално психологическото обучение в училище, *Лидерство и организационно развитие*, под редакцията на Илиева С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, с. 595-600.
<http://press-su.com/public ftp/incoming/62/895/Sbornik_full_Book.pdf>
3. TSVETKOVA, L. (2017), La pratique des discussions philosophiques dans le travail du psychologue scolaire dans un établissement scolaire bulgare, *Diotime*, 74, 2017.
<<http://www.educrevues.fr/DIOTIME/AffichageDocument.aspx?iddoc=110213>>

Други публикации

1. Цветкова, Л. (2014), Психологически аспект на зрително-моторната координация на деца с умствена изостаналост, *Образование, детско развитие, консултиране*, 1-2, Есbes, София, с. 86-93.
2. Джонев, С., Николова, В., Паскалев, Д., Генкова, С., Ашикова, В., Цветкова, Л., ... Велкова, С. (2014), Съвременни комуникации и новите протестни множества (Етнографско включено наблюдение), *Сборник от VII Национален конгрес по психология 31.10 - 02.11. 2014 г.*, София, Процентски център ЛМ ЕООД, с. 663-677.
<https://ncp2014.files.wordpress.com/2014/10/sbornik_nauchni_dokladi-isbn-978-954-91472-9-2.pdf>